

Vandretur — Dansk Jødisk historie i København

Proviantpassagen 6, Dansk Jødisk Museum

Dansk Jødisk Museum er et statsanerkendt kulturhistorisk museum.

Det blev grundlagt i 2004 i det Kongelige Biblioteks gamle hovedbygning på fundamentet af Christian 4.s krigshavn fra begyndelsen af 1600-tallet. Museets enestående arkitektur, der tager udgangspunkt i historien om de danske jøders flugt i oktober 1943 er tegnet af Daniel Libeskind. Museet formidler historien om 400 års dansk jødisk historie fra jøder bliver inviteret til at bosætte sig i Glückstadt af Christian 4. i 1622 og op til nutiden.

Fra Glückstadt var vejen banet til selve kongeriget, hvor især særlige fristæder spillede en rolle. Det var byer som Fredericia og Nakskov, der havde tilladelse til at udstede særlige privilegier for at tiltrække folk til byerne. Det kunne være privilegier så som skattefrihed i en række år eller religionsfrihed, som gav jøder mulighed for at bosætte sig især i løbet af 1700-tallet. I København krævede man i 1600- og 1700-tallet et større pengebeløb eller løfte om at anlægge en virksomhed for at få tilladelse til at bosætte sig.

På grund af erhvervsmæssige restriktioner i 1600- og 1700-tallet har mange jøder beskæftiget sig indenfor handel. Der har været tale om småhandlende med kramkister på ryggen, men også større købmandsforretninger og enkelte meget velhavende handelshuse.

Christiansborg Slot, slotspladsen

Den jødiske minoritet i Danmark har altid skulle forholde sig til landets magthavere. De første 200 år af dansk jødisk historie, fordi minoriteten var afhængig af kongens nåde og tilladelse til at opholde sig i landet. Når en ny konge blev indsat, skulle rettighederne til ophold genforhandles.

I 1800-tallet skete der store forandringer. Landegrænser og styreformere ændrede sig og krige, revolutioner og nye ideer påvirkede også i Danmark. Oplysningstidens ideer om lighed og religionsfrihed fører bl.a. til den såkaldte Anordning af 1814. Med den blev jøder i Danmark til danskere af mosaisk tro og stort set ligestillet med resten af den danske befolkning. Anordningen af 1814 medførte dog også en form for ensretning af den jødiske menighed i

Danmark, der nu skulle opgive sin selvforvaltning, indføre religionsprøver (ligesom konfirmation) og prædikener skulle foregå på dansk eller tysk.

Religionsfriheden blev yderligere understreget ved Grundlovens vedtagelse i 1849, hvor også jødiske mænd blev valgbare.

Holmens kirke, Holmens Kanal 21

På Holmens kirke kan man på den Nordre Korsarms gavl se fire hebraiske bogstaver, der udgør "Guds navn". Indenfor jødedommen må man ikke skrive "Guds navn", men det må man godt indenfor kristendommen. Oprindeligt var kirken bygget som ankersmedje for flåden i 1593 af Frederik 2, men i 1619 ombyggede Christian 4. smedjen til en kirke.

Præstestanden var ikke særlig begejstret da Christian 4. valgte at invitere jøder til at bosætte sig i Glückstadt. Kirken var stærkt fordømmende over for jøder. Eks. udgav professor i teologi Jesper Brochmann en samling prædikenerne som mange danskere havde liggende derhjemme. I den skrev han bl.a. at jøder ikke skulle have fri religionsudøvelse, at omskærelse skulle forbydes, at de ikke måtte have offentlige embeder og at man generelt skulle følge Luthers ord, der lød: "Man skal ikke tillade jøderne, som i allerhøjeste grad driver gudsbespottelse med Kristus og den kristne religion, inden for kristne staters bymure eller give dem borgerret!"

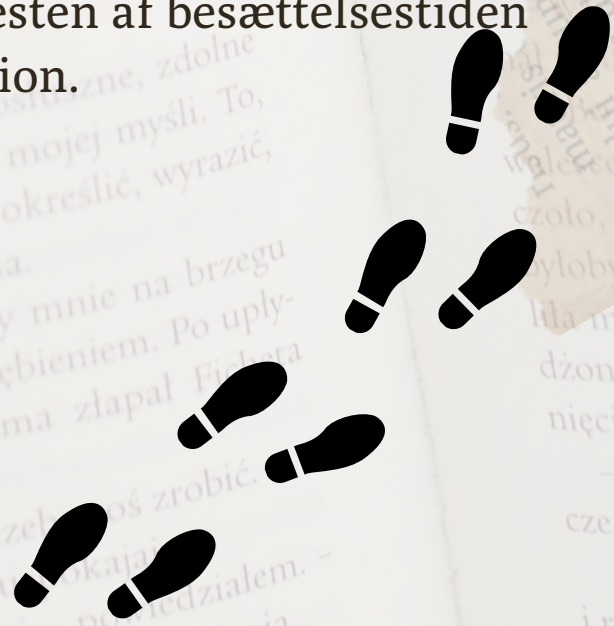
Ikke meget bedre var det i 1800-tallet, hvor tanker om nationalstaten brød frem. Her mente bl.a. N.F.S Grundtvig, at man ikke kunne være både jøde og dansker. Forfatteren Meir Aron Goldschmidt spurgte: "Er vi ikke Danske, fordi vi har mørkt Haar og mørke Øjne?"

Ved Stranden 16, Familien Bohr

I denne bygning blev Niels Bohr født. Hans mor, Ellen, kom fra den velstående jødiske familien Adler og faren Christian Bohr var professor i fysiologi. I 1922 modtog Niels Bohr, som den yngste hidtil, nobelprisen for sit banebrydende arbejde inden for teoretisk fysik. Også hans bror Harald Bohr gjorde sig bemærket både indenfor fodboldens verden (han vandt en sølvmedalje ved OL i 1908) og indenfor matematikkens verden.

Brødrene Bohrs moster, Hanna Adler, blev som en af de første kvinder i Danmark magisterkonferens i fysik ved Københavns Universitet. I 1893 grundlægger hun H. Adlers Fællesskole - den første skole i Danmark, hvor drenge og piger blev undervist sammen. Skolen blev senere til Sortedams Dosseringens Gymnasium, der bestod til 1992. Ved aktionen mod de danske jøder i oktober 1943 bliver Hanna Adler taget til fange af besættelsesmagten. Men da 400 af hendes tidligere elever og indflydelsesrige danskere underskriver et protestbrev bliver hun løsladt. Hun får lov at blive i Danmark resten af besættelsestiden fritaget fra deportation.

Familien Melchior og H.C. Andersen, Højbra Plads 21

På 2. sal i denne bygning boede grosserer Moritz G. Melchior og hans hustru Dorothea Melchior. Hjemmet var i 1800-tallet et klassisk højborgerligt hjem.

Moritz styrede et succesfuldt handelshus og skibsredervirksomhed med bl.a. oversøisk handel på Skt. Croix og imens sørgede Dorothea for at hjemmet blev centrum for eliten og at Moritz fik de rigtige kontakter. Dorothea holdt fine saloner, hvor store kulturelle personligheder deltog. Familien fik et meget nært forhold til H.C. Andersen, der kom til middag hos dem hver torsdag og i nogle perioder boede hos dem. Det var også hos familiens landsted Rolighed på Østerbro, at H.C. Andersen tilbragte sin sidste tid.

Amagertorv

Fra slutningen af 1700-tallet og frem til begyndelsen af 1900-tallet havde en række velhavende jødiske familier og handelshuse deres forretninger og adresser omkring Amagertorv. Her havde også porcelænsfirmaet Bing & Grøndahl til huse. Firmaet var ejet af de to jødiske brødre Meyer og Jacob Herman Bing sammen med den kristne F.V. Grøndahl. Noget af det mest kendte porcelæn fra Bing & Grøndahl er Mågestellet og juleplatterne. Firmaet blev sidenhen til Royal Copenhagen, som også i dag har forretning på Amagertorv.

I 1819 brød den korporlige jødefejde ud i København og visse andre danske byer. Det skete få år efter den såkaldte litterære jødefejde, der havde haft det skrevne medie som kampskueplads. Ved den korporlige jødefejde brød uroligheder ud og der blev begået hærværk mod jødiske forretninger og overfald på jødiske personer. Det stod så voldsomt til at kong Frederik 6. indsatte hæren imod uromagerne. Den dengang 14-årige H.C. Andersen var øjenvidne til urolighederne, da han 1819 ankom til København: "Aftenen før min ankomst var Jødefejden begyndt, hele byen var i bevægelse, det var næsten umuligt at arbejde sig gennem Østergade. De forventninger jeg havde gjort mig om menneskemassen slog således til. Urolighederne forstemte mig ellers en del, jeg var så ene, og det i en ganske fremmed by."

Købmand Moses Levy's synagoge, Læderstræde 5

I 1845 indrettede købmand Moses Levy en synagoge på første sal i bygningen. Synagogen blev grundlagt efter en konflikt i menigheden omkring reformer udstukket af overrabbiner A.A. Wolff. Moses Levy mente at menigheden var i gang med at blive alt for progressiv og i protest opretter han, sammen med en gruppe andre, en alternativ synagoge her, der af samme grund omtales som protest-synagogen.

Efter Danmarks befrielse i 1945 stod synagogen her fortsat urørt og fungerede i en kort periode som hovedsynagoge for de tilbagevendte danske jøder, indtil hovedsynagogen i Krystalgade var blevet genetableret. Synagogen her blev endeligt nedlagt i 1984, hvor inventaret blev doneret til Københavns Museum, der siden overleverede det til Dansk Jødisk Museum.

I porten er der forsat aftryk efter en mezuzah, der markerer indgangen til en jødisk bolig.

Københavns første synagoge, Badstuestræde 20

I 1684 får de to jødiske hofjuvelerer Israel David og Meyer Goldschmidt som de første tilladelse til at oprette en synagoge. Synagogen bliver oprettet i Goldschmidts private hjem, hvilket også var en del af betingelserne ved tilladelsen. Gudstjenesten måtte kun foregå i private hjem og kun på anden sal i stuer, der vendte væk fra gaden, så det ikke generede nogen. Bygningen er brændt hele tre gange. Første gang i 1728, hvorefter synagogen flytter til Læderstræde.

Jøder havde altså for så vidt tilladelse til at praktisere deres religion, men helst ikke for synligt. Jøder havde indtil slutningen af 1700-tallet heller ikke tilladelse til at have kristne tjenestefolk og på trods af at København i midten af 1700-tallet havde en størrelse på godt 65.000 personer og den jødiske menighed udgjorde ca. 350 personer, så blev der rejst flere antijødiske borgerforslag. Et af dem lød, at jøder burde sendes til Grønland, et andet at jøder burde bære et rødt armbind.

Alle borgerforslag af den type blev dog afvist af Magistraten.

Københavns Universitet, Frue Plads

I gennem 1600-1700-tallet levede de danske jøder en forholdsvis isoleret tilværelse. Al religionsdyrkelse, skolegang og social og kulturel påvirkning foregik stort set inden for menighedens kreds. Her var jiddisch det talte sprog og det var kun de færreste der kunne dansk. Dette var også en af årsagerne til at den reformvenlige M.L.

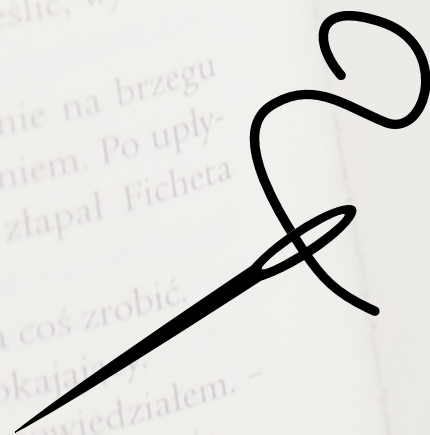
Nathanson i 1805 oprettede Friskolen for drengebørn af den mosaiske tro. Skolen sørgede for gratis skolegang for jødiske drenge i alderen 5-13 år. Fem år senere blev en lignende skole for piger opført. I 1798 fik jøder adgang til latinskolerne, hvorfra man kunne søge videre ind på universiteterne. Dermed syntes vejen banet til en akademisk karriere. Men særligt ansættelse i professorater var vanskelige, på grund af den påkrævede edsaflæggelse af den augsburgske bekendelse, hvilket betød at jøder var nødt til at blive døbt, før de kunne få ansættelse. Et kendt eksempel herpå er professor i økonomi C.N. David, der søgte ansættelse ved Københavns Universitet flere gange. I 1830 lod han sig døbe - samme år opnåede han professorat. I 1871 holdt Georg Brandes sine første forelæsninger om hovedstrømninger i det nittende århundredes litteratur. Det skete i auditorium nr. 7 på Københavns Universitet.

"ghetto", Pilestræde – Vognmagergade – Landemærket

Fra slutningen af 1880'erne kom flere tusinde østeuropæiske jøder til København. Mange ville rejse videre til USA, men endte med at tage ophold i Danmark. Størstedelen bosatte sig i området omkring Borgergade- Adelgade og Vognmagergade, Pilestræde og Landemærket. Det var nedslidte arbejderkvarterer og i slutningen af 1800-tallet noget af Københavns værste slum.

Da størstedelen af de østeuropæiske jøder ikke besad mange midler eller højere uddannelser blev de koncentreret i området og arbejdede primært med håndværk, såsom skrædder, skomager, kasketmager og lignende. Det udviklede sig hurtigt til et parallelt samfund, hvor der blev talt jiddisch og udgivet aviser på jiddisch, ligesom der blev oprettet et lokalt bibliotek og teaterforeninger. Spisesteder afspejlede også de nye indvandrere med Cafe Wladivostok og gadesalg af østeuropæisk mad. Selvom området aldrig blev en officiel jødisk ghetto, så blev den omtalt som "ghetto" i samtiden fordi det jødiske indslag var så markant og så anderledes fra det omgivende samfund.

Trinitatis kirke

Efter aktionen mod de danske jøder i oktober 1943, hvor 95% af de danske jøder når i eksil i Sverige, bliver 10 Torahruller fra den nærliggende synagoge gemt i krypten under Trinitatis kirke for at sikre dem mod nazistisk vandalisme. Det var medarbejdere fra den forholdsvis nyoprettede Socialtjeneste, der stod bag. Socialtjenesten blev oprettet i 1943 for at hjælpe personer, hvis boliger eks. var blevet ramt ved luftangreb. Efter aktionen mod de danske jøder udvidede tjenesten sin fortolkning og tog ud til efterladte boliger, noterede og opbevarede inventar, i nogle tilfælde betaltes der husleje.

Efter befrielsen i 1945 blev Torahrullerne ført tilbage til synagogen og menigheden skænkede i taknemmelighed et sæt Torahklokker i sølv til Københavns Kommune. Udover Torahrullerne var der også andre effekter fra synagogen, der blev gemt og bl.a. rejste en dansk jøde, David Israel, der egentlig var flygtet til Sverige, tilbage til Danmark for i al hemmelighed at evakuere effekter fra synagogen.

Der var tale om bønnebøger og bedesjaler som private havde opbevaret på deres pladser i synagogen som han sørgede for fandt vej til nogle af sine ejere i Sverige.

Rundetårn og Trinitatis kirke, endnu nogle af Christian 4. bygningsværker, stod færdige i 1642 og rummede tre funktioner; kirke, bibliotek og observatorium. På Rundetårn står en rebus, hvori der står Guds navn med hebraiske bogstaver.

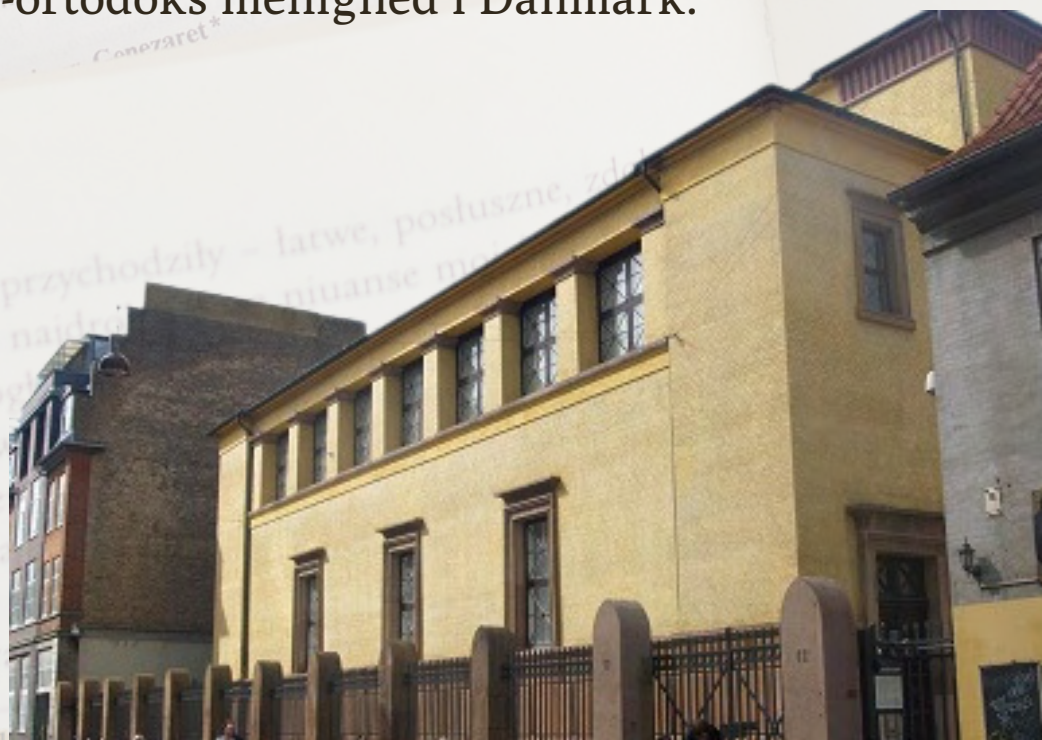

Synagoge, Krystalgade 12

Under Københavns brand i 1795 brændte menighedens primære synagoge i Læderstræde, hvilket betød, at man skulle have en ny. Grundet interne uenigheder opstod, der i kølvandet på branden et stort antal af forskellige bedestuer rundt om i København og først 38 år efter synagogen i Læderstræde var brændt stod, der en ny fælles synagoge i Krystalgade færdig.

Synagogen blev indviet i 1833. Bygningen er tegnet af arkitekt G. F. Hetsch, der lod sig inspirere af old-egyptisk kunst. Bygningen ligger tilbagetrukket fra gaden. Det var et krav fra myndighederne, fordi bygningen ikke måtte virke for dominerende eller prangende i gadebilledet.

Synagogen hører til menigheden Det Jødiske Samfund i Danmark. Der er også en mindre reformmenighed, Shir Hatzafon og en meget lille ultra-ortodoks menighed i Danmark.

Nørregade 27, Snublesten for Irma og Julius Barasch

Det tysk jødiske ægtepar, Irma og Julius Barasch blev anholdt i husets øverste etage på Nørregade 27 i København af dansk politi. Da de bliver udvist fra Danmark af de danske myndigheder d. 7. september 1942, får det fatale konsekvenser. Begge bliver deporteret til Auschwitz. Her bliver Julius myrdet d. 23. oktober 1943. Irmas skæbne og dødsårsag kendes ikke.

I 1930'erne førte Danmark generelt en meget restriktiv indvandringspolitik, men den var i særdeleshed restriktiv overfor jøder. Efter 1935, hvor Nazityskland indførte Nürnberglovene og fratog jøder deres statsborgerskab, blev det endnu sværere bare at få opholdstilladelse i Danmark, fordi myndighederne så frygtede, at de ville blive i Danmark. Myndighederne argumenterede med en frygt for at skabe "et jødisk problem" i Danmark og ville heller ikke provokere den store nabo i syd ved at tage imod for mange flygtninge herfra.

Mindesten på Israels Plads

Mindestenen i rød granitsten fra Israel er rejst i taknemmelighed over den danske hjælp til jøder under krigen. Initiativet til stenen kom fra Israel. Stenen blev afsløret den 2. oktober 1975 og bærer to inskriptioner: "Denne sten fra det hellige land er en gave til det danske folk fra Danmarks Venner i Israel 1975" og "Og det blev aften, og det blev morgen".

Historien om de danske jøders flugt og redning i 1943 er en stor del af den danske selvforståelse og især efter Eichmann-retsagen i 1961 fremstod Danmark som et lys i mørket. Da Danmark blev besat d. 9. april 1940 fik Danmark lov at beholde sin regering som førte en samarbejdspolitik, der havde bred politisk enighed. Frem til sommeren 1943 var det under forholdsvis fredelige forhold, men efter stigende sabotageaktiviteter og Augustoprøret i 1943 fremsatte besættelsesmagten krav som regeringen ikke kunne imødekomme. Regeringen valgte at træde af og Werner Best, rigsfuldmægtiget i Danmark, tog muligheden for at få iværksat en aktion mod de danske jøder, der blev sat til d. 1. oktober.

Werner Best fortalte om planerne til G.F. Duckwitz, tysk diplomat til Danmark. Han gav oplysningerne videre til ledende politikere, der gik til den jødiske menighed. Mange danske jøder nåede dermed at blive advaret og med hjælp fra venner, bekendte og naboer nåede 7-8.000 jøder at flygte til Sverige. Ca.

500 blev angivet eller fanget og blev deporteret til Theresienstadt. I alt mistede 116 danske jøder livet som følge af aktionen mod de danske jøder.

Mosaisk Nordre Begravelsesplads, Møllegade 12

I 1693 døde den unge juvelhandler David Israel i København. Hans familie fik tilladelse til at begrave ham her - på hvad der dengang var Nørre Fælled, langt uden for Københavns by. Året efter købte Meyer Goldschmidt sammen med tre andre jødiske mænd jorden omkring

David Israels gravsted og fik lov til at bruge området som begravelsesplads. Dermed blev Mosaisk Nordre Begravelsesplads grundlagt. Ifølge jødisk tradition er graven den afdødes evige eje og derfor sikrede menigheden en evighedsstatut, så begravelsespladsen kunne ligge her til evig tid.

Begravelsespladsen er blevet udvidet otte gang indtil 1855. Da var København vokset ud over voldene og Nørrebro voksede op omkring begravelsespladsen. Derfor købte menigheden en jordlod i Valby, hvor man fortsat begraver. Den sidste begravelse på Møllegade fandt sted i 1967. Ca. 6000 personer er begravet her, men kun omkring 2800 er fortsat bevaret. Resten af stenene er forvitret bort, stjålet, sunket i jorden eller ødelagt under bombardementet af København i 1807.

Personer som Moritz og Dorothea Melchior, venner med H.C. Andersen er begravet her. Det samme er brødrene Bing, der stod bag Bing & Grøndahl. Hanna Adler, moster til Niels og Harald Bohr, og skaber af Danmarks første fællesskole, er begravet her. Man kan få mange af pladsens historier og skæbner på www.beitolam.com